

Михайло Гутор

**Єврейські громади Краківця, Миколаєва,  
Підкаменя, Роздола, Рудків, Судової Вишні:  
ЖАХ ГОЛОКОСТУ**



Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»  
Київ-2023

## Передмова

Голокост ... Що це? Апокаліпсис? Чума ненависті до цілої нації?

Що це за ідеологія, що вражає ретельною продуманістю і докладною розробленістю заходів, спрямованих в першу чергу на повне знищення цілого народу?

Єврейський Голокост був описаний в книгах Елі Візеля, єврейського письменника, що пройшов крізь пекло Аушвіца і Бухенвальда. Після його першої книги "І світ мовчав", що вийшла в 1956 році, слово "голокост" стали писати з великої літери.

З початку дії режиму нацистів були засновані концентраційні табори, куди відправлялися євреї, цигани та інші жертви расової та етнічної ненависті. Для контролю над ситуацією створювалися табори примусової праці, гетто для єврейського населення. Для подальшої депортації людей діяли пересильні табори. Величезна їх кількість функціонувала по всій Німеччині та на окупованих територіях.

У 1938 році світ потрясли події "Кришталевої ночі". Це був скоординований погром євреїв, безліч з яких було покалічено або вбито, тисячі людей були відправлені в концтабори.

Окупація німецькими нацистами України відкрила нову, страхітливу сторінку в її історії. Принесені сюди окупантами расистські ідеї стали фатальними для євреїв. Розмірковуючи над їх роллю в Голокості, ізраїльський учений Дж. Тененбаум стверджує: нацисти зробили теорію еволюції тваринного світу невід'ємною частиною своєї ідеології. «Їхній політичний словник був насичений такими словами, як простір, боротьба, відбір і викорінення... Вони не приховували наступного силлогізму своєї логіки: світ – це джунглі, в яких різні народи ведуть боротьбу за територію. Виграє сильніший, натомість слабший гине чи його вбивають. Чужі раси є загрозою безпеці. Євреї – це чужий елемент, і до них має бути застосований закон джунглів, котрий є законом божественним. Якщо такі визначальні постулати, то яка місія може бути більш високоморальною, ніж знищення євреїв? Тут закінчується силлогізм – і відкриваються двері газових камер»<sup>1</sup>.

Фізичному знищенню більшості євреїв Західної України передувало їх обмеження в правах, примус носити спеціальні знаки, відмежування від «арійського» світу й концентрація в гетто, пограбування й поневіряння...

Як це стало можливим? Де проходила та грань, за яку не можна заходити, за якої люди переставали бути людьми?



<sup>1</sup>Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы; [пер. с англ.] / Д. Михман. – Днепропетровск, 2005. – С. 36.

## Краківець<sup>2</sup>



### Краківець, ринкова площа. 1904 р.<sup>3</sup>

Поселення вважається заснованим 1320 року, хоча перша документальна згадка про нього датується 1423 роком, а 1425 року містечку було надане магдебурзьке право. Того ж року було засновано парафію та споруджено дерев'яний костел у Краківці.

У 1590 році за сприяння власника містечка князя Олександра Острозького було споруджено замок, який до наших днів не зберігся. Про нього згадував у своїх спогадах німецький мандрівник Ульріх фон Вердум.

Після першого поділу Польщі 1772 року містечко відійшло до Австрії, а від 1867 року – у складі Австро-Угорщини. Краківець побіжно описав австрійський географ Бальтазар Гакет у своїй праці «Новіші фізично-політичні подорожі Гакета у 1788-1795 роках через Дакійські, Сарматські або Північні Карпати», у частині, присвяченій маршрутові 1794-1795 років зі Львова через Карпати та інші міста до Нового Сонча.

На початку XIX століття було побудовано синагогу. Зараз споруда знаходиться в аварійному стані.

По смерті Острозького Краківець стає власністю Белзецьких, пізніше надовго стають власністю Цетнерів, потім були Потоцькі, які у 1845 році продали краковецький маєток Адаму Любомирському. Про це згадував Еварист Анджей Куропатницький у своїй праці «Географія або детальний опис

<sup>2</sup>Krakowiec Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – T. IV. – Warszawa, Druk «Wieku» 1883. – S. 605. URL: [http://dir.icm.edu.pl/Slownik\\_geograficzny/Tom\\_IV/605](http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/605); Ewaryst Andrzej Kuropatnicki (hrabia) Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. – Lwow: Nakładem W. Manieckiego, 1858. – 100 s. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=o27RAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>; Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – С. 30. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf/> (дата звернення: 01.05.2023).

<sup>3</sup> URL: <http://www.castles.com.ua/krakowiec.html/> (дата звернення: 01.05.2023).

королівств Галіції та Лодомерії», потім граф Казимир Любенський. Останньою власницею Краківця та фільварків була дочка Казимира Вікторія Моравська (померла у 1942 році).

Після анексії Польщею західноукраїнських земель Краківець втратив статус міста, але 27 березня 1934 року знову його отримав.

Станом, на 1 січня 1939 року у місті мешкало 1840 осіб (640 українців-грекокатоликів, 80 українців-римокатоликів, 350 поляків та 770 юдеїв).



**Синагога в Краківці, ХІХ століття.<sup>4</sup>**



**Синагога в Краківці, 1920 р.<sup>5</sup>**

<sup>4</sup> URL: <https://castles.com.ua/krakowiec.html>// (дата звернення: 30.04.2023).

<sup>5</sup> В будівлі синагоги свого часу знаходився кінотеатр – відразу після Другої світової війни, а згодом – і пекарня. Однак зараз синагога переживає не найкращі свої часи і перебуває на межі повного руйнування. URL: <https://www.facebook.com/search/top?q=marla%20raucher%20osborn/> (дата звернення: 30.04.2023).

## Єврейська громада<sup>6</sup>

Євреї з'явилися в Краківці на початку XVII ст. У 1880 році в місті проживало 897 євреїв, що становило близько 47 відсотків населення міста. Проте протягом наступних 50 років масштабна еміграція скоротила їхнє населення аж на дві третини.

Відомостей про становище міста після початку Другої світової війни немає. Відомо лише, що в листопаді 1942 року відбулася акція знищення єврейської громади. У грудні 1942 року всім євреям було наказано зібратися на головній площі, де потім їх змусили йти до гетто в Яворові. Тих євреїв, хто не встигав йти, розстрілювали по дорозі.

У квітні 1943 року місцеве гетто було ліквідовано – під час акції було знищено понад 3,5 тис. осіб.



Німецькі війська на дорозі Радомно-Краківець, 1939 р.<sup>7</sup>

<sup>6</sup> Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, s. 521.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1883, s. 606.; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 785.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 434.; <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/1016-krakowiec/99-historia-spoleczności/137526-historia-spoleczności>;  
Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – С. 30. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf> (дата звернення: 30.04.2023).

<sup>7</sup> URL: <http://wraki39.pobitwie.pl/picture.php?/10431/category/44/> (дата звернення: 30.04.2023).

## Спогади<sup>8</sup>

Бернар Вассерштайн у своїй книзі «Маленьке містечко в Україні» зокрема пише: «Маленьке містечко – ви й не чули про таке: так завжди відповідав мій батько, коли хтось запитував його, звідки походить наша родина. Це був його спосіб відбиватися від запитань про те, про що він не любив говорити. Звісно, це викликало у мене ще більшу цікавість щодо Краковця (Krah-kov-yets), місця, де народилися – і де їх убили – моїх дідуся і бабусю. Протягом усієї своєї юності я уявляв собі образи того, як це мало бути за старих часів.

Напередодні Другої світової війни мого діда Бернгарда раптово заарештували в Берліні. Він був серед тисяч польських євреїв, які проживали в



Сім'я Вассерштайн в Берліні, 1934 р.

Німеччині і депортували до Польщі. Його дім, майно та бізнес були експропрійовані. Разом зі своєю дружиною Чарною та їхньою донькою-підлітком Лотте його відправили назад туди, звідки він залишив понад два десятиліття тому.

Я не буду називати Краковець «типовим штетлом»; такого не було. Всупереч враженням, які залишають такі фантазії, як Скрипаль на даху, штетли не обов'язково були щасливими місцями. Для цього занадто багато бідності, хвороб і незахищеності.

Поляки, українці та євреї жили в Краківці пліч-о-пліч, і наприкінці XIX століття євреї становили половину населення. Переважно торговці, корчмарі та ремісники, їм належали

всі крамниці навколо головної площі. За відносно спокійного правління Австрії між 1772 і 1918 роками вони побудували гарну синагогу та встановили теплі стосунки з польськими дворянськими родинами землевласників.

Мої предки в Краковці були пекарями та торговцями яйцями. У базарні дні моя прабабуся Хане Гіттель купувала у селян яйця, які потім сортували та вивозили в далекі краї. Її чоловік, Хаїм Іцхак, тим часом був зайнятий вдома, вивчаючи Талмуд. Як і більшість євреїв у місті, вони ледве заробляли на життя. Але це не завадило багатьом християнським містянам обурюватися тим, що вони вважали євреїв експлуаторами.

Погромів у Краковці не було. Але з 1880-х років багато євреїв виїхало. Деякі переїхали до сусідніх міст, наприклад Львова. Інші, як мій дідусь, шукали можливостей далі – у Відні, Берліні, Нью-Йорку чи Йоганнесбурзі. Двоє моїх предків оселилися в Ерец-Ізраель, хоча, як і багато інших, вони приїхали туди не жити, а померти.

Коли влітку 1939 року Бернхард, Чарна та Лотте прибули до Краковця, у них був лише одяг на спині. 1 вересня Гітлер напав на Польщу і Краковець був

<sup>8</sup> Bernard Wasserstein. The shtetl in Ukraine that made my family is still making history. URL: <https://www.thejc.com/lets-talk/all/the-shtetl-in-ukraine-that-made-my-family-is-still-making-history-7y4n054sFMrth67GokyTnf/> (дата звернення: 30.04.2023).

окупований німецькою армією. 17 вересня, коли нацисти зміцнили свою владу на заході Польщі, Червона армія наступала зі сходу. Відповідно до таємних протоколів передвоєнної угоди, Гітлер і Сталін ліквідували незалежність Польщі і розділили країну навпіл. Краковець увійшов до складу Радянської Республіки України.



**Краківецька єврейська школа, 1933 р.**

Радянська влада, хоч і була кращою за нацистів, була жальюгідною справою для євреїв, до яких часто ставилися з підозрою як до «експлуаторського класу». Люди жартували, що якщо нацисти засуджували євреїв до смерті, то за радянської влади вирок замінили на довічне ув'язнення.

Бернгард мав можливість переїхати на схід Радянського Союзу. Але коли нацисти вторглися в СРСР у червні 1941 року, було вже пізно. Нові окупанти замкнули євреїв у невеликій частині міста. Їм наказували носити розпізнавальні знаки на руках, систематично грабували та піддавали принизливим указам. Начальник німецької поліції, якийсь Вольф, тероризував місто своєю німецькою вівчаркою, стріляючи в євреїв заради розваги.

У грудні 1942 року всім євреям наказали зібратися на головній площі. Звідти їх вивезли до гетто в Яворів. Одні їхали конем і возом, іншим доводилося йти 13 миль пішки. Тих, хто не встиг, розстрілювали по дорозі.

Умови в гетто були жахливими. Тисячі тіснилися в невеликих просторах. Їжу ледве діставали. Багато померло від голоду, плямистої лихоманки чи тифу. 16 квітня 1943 року тих, хто ще тримався за життя, вивезли в сусідній ліс і вбили.

*Серед них не було Берла, Чарни та Лотти. Їм вдалося уникнути перевезення до Яворова. Більше року їх переховував місцевий українець у хатині на краю міста. Але у квітні 1944 року, за три місяці до визволення Краковця радянськими військами, їх видали нацистам і розстріляли. Їхнім зрадником був той самий чоловік, який раніше їх захищав. Його мотиви в кожному випадку невідомі.*

*Син Бернхарда, Addi (мій батько), був єдиним членом сім'ї, який вижив. У серпні 1939 року у віці 17 років йому вдалося втекти з Берліна до Риму.*

*Таким чином «Краковець» визначив долю як мого батька, так і решти його родини — в його випадку на краще, в їхньому на гірше.*

*Місто все ще існує, але воно повністю змінилося. Євреїв вбили. Поляків вигнали після війни. Решта населення тепер майже повністю українське.*

*Довгий час Краковець (українська назва) дрімав як хутір, що прилягав до кордону України з Польщею. Але минулого року він потрапив у новини внаслідок вторгнення Росії в Україну, ставши головним транзитним пунктом для потоків українців, які тікають на захід. Це «містечко, про яке ви навіть не чули», знову опиняється у вирі історії».*



**Євреї Краківця перед Другою світовою війною**





## Миколаїв<sup>9</sup>



**Миколаїв, площа ринок. 1912 р.<sup>10</sup>**

Місто Миколаїв розташоване неподалік від річки Дністер, за 3 км від залізничної станції Миколаїв-Дністровський. Воно є районним центром Львівської області.

Засноване 20 лютого 1570 року і назване на честь сандомирського хорунжого, секретаря короля Сигізмунда II Августа і старости дроговизького Миколи Тарла.

У той час головним заняттям міщан були рільництво, ремесла і торгівля. Наприкінці XVI ст. у місті вже були цехи гончарів, шевців, пекарів, різників. Згідно з королівським привілеєм у Миколаєві двічі на рік проводились ярмарки, а раз на тиждень у вівторок – базари.

На території Миколаївського району відомо 15 поселень епохи енеоліту (III тис. до н. е.) поблизу сіл Більче, Верин, Гірське, Криниця, Крупсько, Прийма, Раделичі, Рудники та Тростянець.

Корінні миколаївці себе називали «копачами». Ця історична самоназва пов'язана з тим, що упродовж століть місто славилася своїм гончарством. Глину копали тут же, гончарський цех був чи не найпотужнішим у місті, а вироби місцевих майстрів продавалися по всій Галичині і навіть в Угорщині.

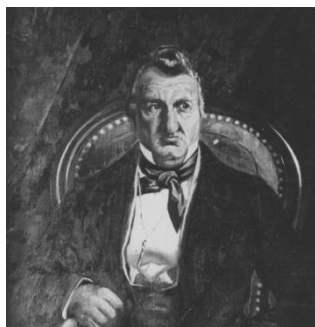
Ще одним свідченням на користь Миколаєва є те, що знаменитий меценат, польський граф Станіслав Скарбек, який подарував Львову перший театр, був похований саме в околиці цього містечка, у родовій усипальниці. Граф, який

<sup>9</sup> Mikolajów// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1888. – Т. IX. – S. 402-405. (пол.) – S. 402-405. URL: [http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik\\_geograficzny/Tom\\_VI/](http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/); Данилюк Ю.З., Дмитрук В.І. МИКОЛАЇВ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл.. – Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=Mykolaiiv\\_misto](http://www.history.org.ua/?termin=Mykolaiiv_misto)

<sup>10</sup> <https://polona.pl/item/mikolajow-rynek-mikolaiv-rinok,MTAуMjY0NA/0/#info:metadata>

був відомий своїм невгамовним характером, придбавши тутешні землі, вирішив збудувати тут величавий сиротинець на кілька сотень осіб. Адже мати графа загинула при пологах, а батько помер, коли хлопчикові було чотири роки. Тож від малих років С. Скарбик ріс круглою сиротою. Вочевидь, ця незагойна рана і змусила графа збудувати на Галичині сирітський заклад, подібних якому було лише кілька у всій Польщі.

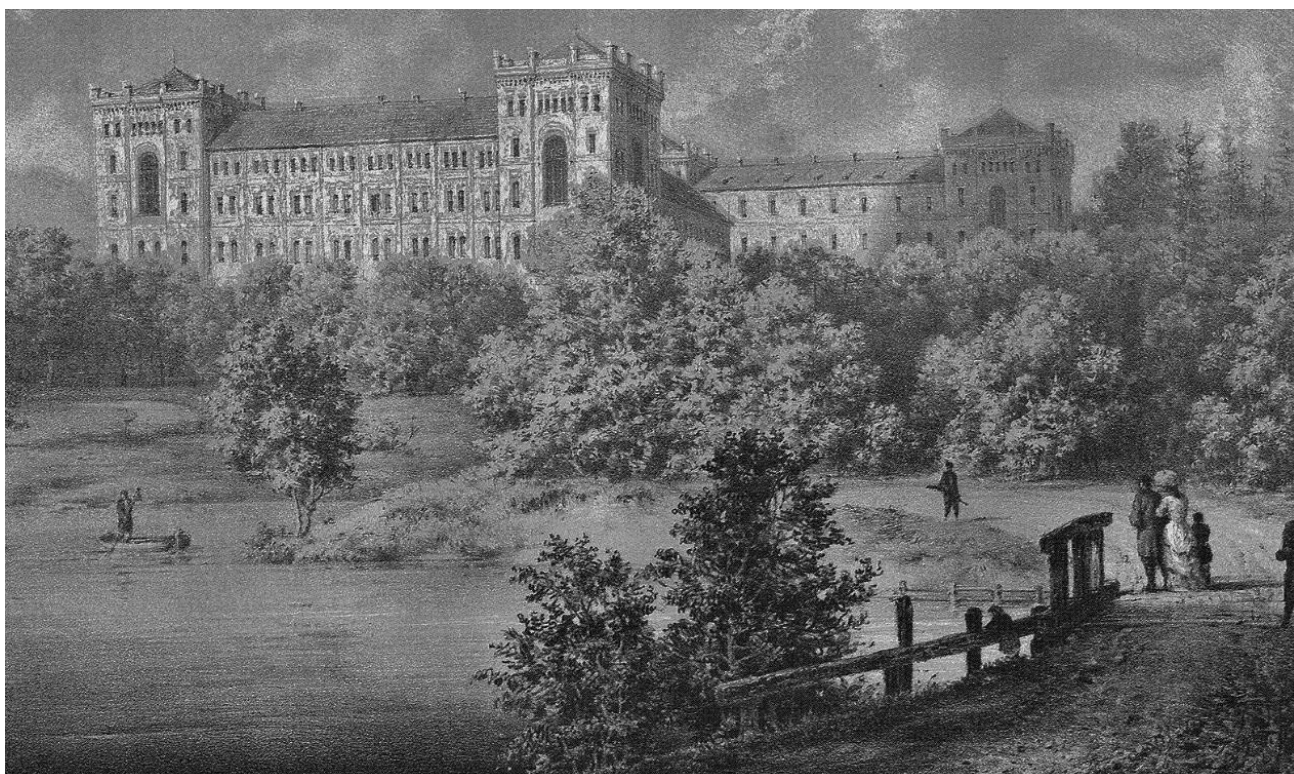
Свої маєтки вмираючий граф заповів фундації свого імені з наказом звести біля Миколаєва цілий палац, де мали виховуватися сироти від семи років і до



**С. Скарбик**  
Джерело: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/131649/>

повноліття, та здобувати не тільки чудову освіту, але й фах, який би їх годував все життя. Сиротинець запустили аж через 30 років по смерті С. Скарбика, у 1875 році, але й нині він вражає своїми масштабами і, без сумніву, є найфундаментальнішою будовою в Миколаєві.

Щоправда, у 1939 році радянська влада розмістила у ньому кавалерійський полк, згодом німці утримували тут полонених, далі совети вже тримали тут полонених німців, які будували цементний завод, а в 1965 році тут відкрили психіатричну лікарню на півтори тисячі пацієнтів, чим шляхетну справу С. Скарбека – допомогти дітям-сиротам стати на ноги – остаточно спалюжили.



**Доброчинний заклад для сиріт і убогих<sup>11</sup>**

<sup>11</sup>URL: [https://tvoemisto.tv/exclusive/kudy\\_poihaty\\_na\\_vyhidni\\_zi\\_lvova\\_do\\_mykolaieva\\_nad\\_dnistrom\\_103685.html/](https://tvoemisto.tv/exclusive/kudy_poihaty_na_vyhidni_zi_lvova_do_mykolaieva_nad_dnistrom_103685.html/) (дата звернення: 10.05.2023).



Mikołajów.      Cerkiew.  
Миколаїв.      Церков.

**Миколаїв, 1908-1912 роках<sup>12</sup>**

Після 1-го поділу Польщі 1772 (поділи Польщі 1772, 1793, 1795) Миколаїв відійшов до Австрії (від 1867 – Австро-Угорщина). Було відмінено всі імунітети магдебурзького права.

Скасування панщини (1848) сприяло розвитку міста.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) місто увійшло до складу Західноукраїнської Народної Республіки.

18 травня 1919 р. Миколаїв зайнятий польськими військами.

1919-1939 рр. належав Польщі.

У серпні 1920 р. загони Червоної армії на два дні захопили місто. У роки панування Польщі Миколаїв залишався типовим провінційним містечком.

24 вересня 1939 р. зайнятий Червоною армією. Від 1939 – у складі УРСР.

На початку німецько-радянської війни 1941-1945 рр., в ході Другої світової війни, 1 липня 1941 Миколаїв окупований, включений до складу Генеральної губернії.

У роки окупації вивезено до Німеччини понад 100, загинуло понад 1200 мешканців.

29 липня 1944 звільнений військами Першого Українського фронту.

У Миколаєві народилися письменник і громадський діяч М. Устиянович, письменниця Уляна Кравченко (Ю.Шнайдер), історик літератури, критик і перекладач М. Мочульський.

<sup>12</sup> URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 11.05.2023).

## Єврейська громада та Голокост<sup>13</sup>

Серед перших поселенців у місті Миколаєві євреїв не було. Більше того, міщани добилися у тодішнього орендатора міста сокальського і самбірського старости Юрія Мнішка у 1595 р. в доповнення до локаційного магдебурзького привілею від 20 лютого 1570 р., конфірмованого королем Стефаном Баторієм у 1576 р., нового привілею, затвердженого королем Сигізмундом III у 1596 р. В цьому привілеї було записано «оскільки з вкоріненням і розродженням жидів по містах наших більша шкода ніж користь і більша нужда ніж збагачення походить, тоді на прохання тих же міщан наших дозволяємо і постановляємо, щоби жоден жид в місті нашому названому Миколаєві і на передмістях не бдувався, ні жодного помешкання не мав і купецтва жодного не привозив...».



Площа ринок. Східний бік, 1930-ті роки<sup>14</sup>

Привілей діяв до другої половини XIX ст., поки Австро-Угорщина остаточно не відмінила всі обмеження та імунітети. Євреї селилися в сусідніх містах Вербіжі, Роздолі, Ричагові, Берездівцях, а також в таких великих селах як Демня чи Розвадів, але в Миколаєві їх не було. Можливо тому у місті була всього одна корчма, яка належала до вїтївства і знаходилася на території нинішньої гімназії ближче до валу. У 1631 р. вїтївство в Миколаєві отримав шляхтич Микола Врублевський. Новий вїт вступив відразу в конфлікт з міщанами. Обидві сторони почали писати скарги одна на одну. Врешті міщани бойкотували вїтївську корчму. Найближча корчма була на Приймі “за рогачкою”. Її тримала одна єврейка, не сміючи порушувати магдебурзького привілею і переноситись в межі міста. Видно смачна була горілка і привітна

<sup>13</sup>Mikołajów// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1888. – Т. IX. – S. 402-405. (пол.) – S. 402-405. URL: [http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik\\_geograficzny/Tom\\_VI/](http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/); Леонтій Войтович Євреї і Миколаїв. URL: <https://mykolaiv.info/statti-ta-naukovi-pratsi/yevreyi-i-mikolayiv.html>; Захарій Роман Мойсей Шор – асіріолог, історик єврейства Східної Європи / Р. Захарій // Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2009. – № 51. – С. 176. URL: [https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys\\_Ji/N51\\_Hebreyskyu\\_Lviv.pdf?PHPSESSID=itk9ae4bpp25goeokoosvrl0](https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N51_Hebreyskyu_Lviv.pdf?PHPSESSID=itk9ae4bpp25goeokoosvrl0); Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 805–806.; Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 822.; Круглов А. Хроника Холокоста в Україні. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/node/137676>

<sup>14</sup> URL: <http://mykolayiv.org/detail/mikolayiv-retro-svitlini/photo/retro-fotocentr-mista/> (дата звернення: 11.05.2023).

корчмарка, раз миколаївські любителі випити ходили аж на Прийму, а на вїтївство так і не вступили жодного разу. І здався Микола Врублевський. Продав своє вїтївство (тодішнє право таке дозволяло) і разом з дружиною Софією з Конецких покинув Миколаїв. А на Прийму до єврейки ходили ще хлопці і після того...

У 1870 р., користуючись зміною законодавства, до Миколаєва прибула перша єврейська родина Шоррів (Schorr). Цю першу родину міщани відразу ж завантажили на “трагачі” і вивезли за стрийську рогачку. Але невдовзі Шорри вернули з жандармом, який пояснив міській владі право євреїв за новим законодавством. Самі Шорри також не забули обдарувати посадника та райців дарунками і пізніше продовжили цю традицію і надалі присилаючи на свято “гамана” вино та печиво макігічі. Це була поважна старозавітна родина, яка дотримувалася всіх предписів. Шорр носив бороду і пейси, Шоррова голила голову і носила перуку та бінді – покриття голови шите перлами. Шорр тримав при Стрийській вулиці склеп блаватних товарів, потрібних всім господарям. На суботу родина наймала т. з. “шабез-гоя”, бо предписи забороняли їм що-небудь робити. Цікаві міщани потім випитували того як там “у жидів” та переповідали небилиці.

До 1900 р. євреї швидко розселилися в місті, опанували його центр і Стрийське передмістя та завоювали торгівлю. Було збудовано аж дві синагоги. Але родина Шоррів залишалася поважною і шанованою у місті. В цій родині у 1874 р. народився син Мойсей. Як і інші єврейські хлопчики він бігав в шапочці з пейсами і розмовляв жаргоном – мішаниною українських та німецьких слів, зовні нічим не виділяючись.

Мойсей Шорр (Schorr Moses 10 травня 1874 – 8 липня 1941.) був дитиною обдарованою. Це помітили не тільки батьки, але й миколаївський рабин, який навчав хлопчика. За його порадою Мойсея віддали до Віденській семінарії для рабинів (Israelitisch–Theologische Lehranstalt). Там також відзначили здібності вихованця і він уже сам продовжив навчання у Віденському, Берлінському та Львівському університетах ((1893-1900 рр.). Також виходець з Галичини відомий австрійський семітолог і орієнталіст Давид Генріх Мюллер спрямував Мойсея Шорра в царину давніх семітських мов, зокрема асирійської. Якраз розпочалося розшифрування клинописних табличок з розкопок асирійської столиці Ніневії.



**Мойсей Шорр**

Захистивши без проблем докторат, з 1904 р. М. Шорр працював у Львівському університеті як приват-доцент, викладаючи семітські мови та історію Близького Сходу. У 1910 р. він став ад’юнктом, а у 1916 р. отримав звання заслуженого професора східних мов та історії Стародавнього Сходу. З 1918 р. учений був членом Орієнталістичної комісії Польської Академії знань. У 1923р. Мойсей Шорр створив у Львові Орієнталістичне товариство і став редактором видання “Орієнталістичний річник” (“Rocznik Orientalistyczny”). З

ініціативи вченого у Львівському університеті розпочалося систематичне викладання семітських мов (гебрейської, арабської, асиро-вавилонської, арамейської).

В першій половині ХХ ст. Мойсей Шорр був вченим відомим у всьому світі. Він досліджував суспільні, політичні та економічні відносини періоду Старовавилонського царства (кінець ХІХ – кінець ХVІ ст. до н. е.) та періоду правління царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Він був одним з перших дослідників знаменитого кодексу Хаммурапі. Зусиллями М.Шорра у Львівському університеті було створено першу на українських землях колекцію пам'яток месопотамської культури. Започаткував цю колекцію у 1922 р. товариш Шорра аматор-сходознавець Адам Чежовський, родина якого теж мала миколаївські корені. А.Чежовський працював інженером на будівництві залізниць неподалік Багдаду, він бував на розкопках Ашшура, Ніневії та Німрода, де просто купляв у місцевих жителів знайдені старожитності. Завдяки спільним зусиллям науковців Львівського університету, Міністерства закордонних справ Польщі, Британського уряду та Департаменту старожитностей при Міністерстві освіти Іраку М. Шорром було ініційовано проведення розкопок та збирання пам'яток стародавньої історії.

У 1899-1923 рр. вчений також викладав у Єврейському педагогічному інституті єврейську релігію та історію. У 1918р. М. Шорр за видатний науковий внесок у дослідження семітології став членом Польської академії наук. У 1923 р. М. Шора обрали професором семітології у Варшавському університеті, куди він переїхав у 1924 р. У 1928 р. він став одним із засновників і першим ректором Інституту єврейських досліджень (Zydowski Instytut Historyczny).

Після початку Другої світової війни М. Шорр вступив до Єврейського цивільного комітету, а 6-7 вересня покинув Варшаву. Советська інтервенція



застала його в Острозі і 10 вересня він був заарештований НКВД. Його тримали у в'язницях у різних містах Західної України – спершу у Луцьку, потім у Рівному, а згодом у Львові. У першій половині 1940 його перевезли до Москви, ув'язнили у відомій Луб'янці і тримали в одній камері з активістом Бунду (Bund) Віктором Альтером, поетом В'ячеславом Броневським та польським сенатором

від Строніцтва народного (Stronnictwa narodowego-SN) професором Станіславом Глабінським (як він говорив: «Ми зав'язали такі міцні стосунки, що спали разом на одній лавці»).

Спроби звільнити Шора, які робив польський уряд у вигнанні за посередництва Ватикану і Державного департаменту США, не зазнали успіху і 17 квітня 1941року Шора засудили до 5 років примусової праці. Його забрали до концентраційного табору в Узбекистані, де він захворів і помер у табірній лікарні 8 липня 1941 року. Поховали Шора у братській могилі.

Польський уряд дізнався про його смерть лише напередодні 1942 року, після встановлення дипломатичних відносин між польським лондонським і советським урядами. Польський уряд намагався визволити його вдруге, плануючи призначити його головним рабином армії Андерса, яка формувалася в той час, але було вже запізно. Посмертно Шор був нагороджений польським Золотим хрестом за заслуги. Вулиці, названі на честь М. Шора, є в Єрусалимі, Тель-Авіві та Голоні.

### Голокост

Згідно з переписом 1931 року в Миколаєві проживало 559 євреїв, а в середині 1941 року їхня кількість оцінювалася в понад 600. 10 червня 1942 року в місті було зареєстровано 614 євреїв.

1 липня 1941 року німецькі війська увійшли до Миколаєва. У серпні 1941 року в місті була створена німецька цивільна адміністрація; Миколаїв увійшов до Стрийського повіту дистрикту Галичина. У місті діяла німецька військова поліція та відділ української допоміжної поліції.



**Німецькі військові у Миколаєві, 1 липня 1941 р.<sup>15</sup>**

Влітку 1941 року німецька окупаційна влада наказала створити юденрат. Його головою став адвокат Зальцберг. Також було сформовано невелику єврейську поліцію. Євреям було наказано носити білі пов'язки з синьою зіркою Давида; усіх єврейських мешканців міста було переписано, а їхнє майно конфісковано. Вони також повинні були платити велику контрибуцію німцям. Їх змушували виконувати примусові роботи, наприклад, у каменоломнях. З

<sup>15</sup>URL:<https://mykolaiv.info/statti-ta-naukovi-pratsi/zagadki-mikolayivskih-tankiv-prodovzhennya.html//> (дата звернення: 11.05.2023).

серпня по вересень 1941 року частину чоловіків-євреїв відправляли на важкі роботи в карпатські ліси. Лише кільком людям вдалося втекти. Євреї-ремісники з Миколаєва були звільнені від примусової праці, оскільки працювали безпосередньо на німців.

Так звана акція депортації була розпочата на початку вересня 1942 року. Близько 500 євреїв було депортовано до німецького нацистського табору смерті в Белжець, а кілька десятків було вбито на місці. 7 жовтня 1942 року німці видали наказ до кінця місяця перевести решту євреїв до Стрийського гетто. У місті дозволялося залишатися лише лікарям і фармацевтам, збирачам сміття та євреям, які працювали на юденрат.

Після Акції в Миколаєві ще залишилося багато працездатних євреїв. Це була група близько 100 осіб; 57 з них були зайняті в юденраті. Решта, ймовірно, були лікарями, дантистами та фармацевтами. Євреї жили на огороженій території, яка в деяких джерелах описується як залишки гетто. Усі вони були розстріляні у двох «акціях» – 5 лютого та 12 червня 1943 р. Підраховано, що у 1942-1943 рр. у місті було вбито близько 200 євреїв.

У Миколаєві є невелике єврейське кладовище, поруч із християнським. Поки християнський цвинтар розширюється, єврейський залишається таким, яким був. Поряд – яр, місце масового розстрілу миколаївських євреїв.

Жоден меморіал не позначає братську могилу.



**Миколаїв, єврейський цвинтар. Дата найдавнішого надгробка – 1873 р.<sup>16</sup>**

<sup>16</sup> URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/mykolayiv-jewish-cemetery/> (дата звернення: 22.05.2023).





Підкамінь, 1915 рік<sup>18</sup>

Підкамінь колись місто, а тепер селище міського типу, Бродівського району Львівської області. Підкамінь розташований на стику Волинських височин та Подільських Товтр на вододілі між басейнами Дніпра і Дністра. Завдяки вдалому географічному розташуванню, сприятливому для проживання людей клімату і багатому на воду, родючі ґрунти, і тваринний світ ландшафту, територія сучасного Підкаменя приваблювала до себе людність, починаючи із стародавніх часів. Давнє поселення розташовувалося біля підніжжя знаменитого 16-ти метрового кам'яного останця, прозваного в народі «Каменем».

Писемна історія Підкаменя налічує понад п'ять з половиною століть. Згідно з писемними джерелами, 1441 рік вважається першою згадкою про «місто під Каменем». Документ було знайдено у фондах відділу давніх актів Центрального Державного Історичного Архіву України у Львові. У них йшлося про передачу шляхтичу Петру Цебровському із Жабокрук у приватну власність Підкаменя. В них також відзначено величну забудову замку Цебровського та костелу збудованих на горі над крутим скелястим урвищем.<sup>19</sup>

<sup>17</sup> Baliński M., Lipiński T. Podkamień // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. – Т. II. – Cz. 2. – 1442 s. – S. 906 – 908. (пол.).URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=183>; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Т. III. – Warszawa, 1883. – S.402. URL: [http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik\\_geograficzny/Tom\\_VIII/402](http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VIII/402); <https://zankilubuskie.pl/podkamien/>

<sup>18</sup>URL:<https://polona.pl/item-view/f0e652a5-85f9-4fc4-a4cc-e393fb8e4aef?page=0//> (дата звернення: 19.04.2023).

<sup>19</sup>Берест Р. Дослідження монастиря в селі Підкамінь на Львівщині//Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип.12 – Львів 2008 – С.360-367.

Саме Цебровський запросив домініканців до селища, щоб вони розвивали тут духовне життя.

У 1746 р. при монастирі можна було здобути вищу богословську освіту, а також опанувати різні ремесла. Та найбільшу славу монастирю принесло проголошення ікони Богородиці чудотворною, а гори Рожаниці – святою. Монастир мав багату бібліотеку і архів, які повністю згоріли під час Першої Світової війни. Під час Другої Світової війни монастир зазнав значних втрат і в 1945 р. був ліквідований. У 1946 р. радянська влада організувала тут концтабір для українського духовенства. Згодом у монастирських мурах було засновано психоневрологічний інтернат закритого типу. Храм перетворили на конюшню, а ще пізніше на гараж. В одній каплиці зберігали зерно, в іншій мінеральні добрива. У 1997 р. сакральні споруди та частину келій передали монахам Студійського устану УГКЦ які заснували тут монастир Походження Дерева Хреста Господнього. Того самого року розпочалася відбудова святині.



**Підкамінь<sup>20</sup>**

У Середні віки Підкамінь мав статус міста. Перебуваючи у власності родини Гербуртів, Підкамінь у 1515 р. отримав магдебурзьке право: Сигізмунд видав фундаційний акт (привілей), яким дав дозвіл Фредерікові Гербурту «при замку своєму, званому Підкамінецький, свіжо збудованому з муру та цегли, закласти місто, що має називатись так само». Відповідно до наданих привілеїв в місті було встановлено четвергові ярмарки, а також ярмарки на Зелені свята та Воздвиження Чесного Хреста. Практично до середини ХХ століття в селі відбувались ярмарки, а центральну частину села називають містом і до тепер.

<sup>20</sup> URL: <https://zamkilubuskie.pl/podkamien/#&gid=1&pid=1//> (дата звернення: 19.04.2023).

1866 року Казимир Мікульський відзначив, що «містечко Підкамінь мале, неохайне, більшою мірою, заселене юдеями, піддалося б цілковитому забуттю, якби над ним на горі не підносилися на декілька миль видимі мури святині».



**Підкамінь, ринкові будинки з підсінням, 1915 р.<sup>21</sup>**

19

Як відзначено у Географічному словнику за 1887 рік, у той час в гміні було 563 доми, 16 на території двору; мешканців 3199, 113 на території двору (968 римо-католиків, 799 греко-католиків, 1545 юдеїв; 1519 поляків, 808 русинів, 1001 німців, 5 інших народів).



**о. Вінцент Садок Баронч**

В Підкамені було 44 крамниці, боднар, тесля, гарбар, 5 ковалів, кравців, котляр, 6 мулярів, 10 різників, 11 шевців, пекар, скляр, сницар, ткач, злотник, верстат гафтованих срібних виробів на талеси. Населення займалося шевством, ткацтвом, малярством, кушнірством і гарбарством. В поблизьких горах знаходилися каменоломні. Бджільництво і садівництво тут належали до промислової галузі. Наприкінці XIX ст. в містечку існували тільки нечисленні майстерні дрібних ремісників, а його більшість мешканців жили з рільництва і садівництва .

З Підкаменем пов'язані імена королівських осіб, магнатів, меценатів, митців та релігійних діячів. Тут у вежі монастиря перебував в ув'язненні козацький полковник Семен Палій (1640-1710).

<sup>21</sup> URL: <http://www.badatelna.cz/> (дата звернення: 19.04.2023).

З відомих осіб сьогодення варто згадати польського письменника, художника та різьбяр Леопольда Бучковського (1905-1989), художника Мар'яна Кратохвіла, львівських живописців М. Кіца та А. Якімчака, архітектора Лаврентія Дайчака (Вавжинець Дайчак 1882-1968).

А також католицького священика Вінцента Садока Баронча (1814-1892) – настоятеля місцевого монастиря, професора теології, дослідника минувшини і автора численних історичних і наукових розвідок, зокрема: "Життя відомих вірмен у Польщі" (Львів 1856), "Пам'ятки міста Станіславова" (Львів 1858), "Історія монастиря оо. Домініканців в Підкамені" (Тарнополь 1869)<sup>22</sup>, "Пам'ятки міста Жовкви". Отець Баронч похований на місцевому цвинтарі.

Із 2007 року тут проходить знаменитий на всю Україну етнофестиваль «Підкамінь», де звучить українська фолькорова музика, проводяться забави та майстер-класи, зустрічаються однодумці. Все це на тлі неймовірної краси природи та монастиря, котрий пережив вічність.

### Єврейська громада<sup>23</sup>

Юдейська громада Підкаменя почала зростати у XVIII ст.; на 1765 рік вона начислювала 909 осіб, а весь підкамінський кагал, до якого належали довколишні села, – 985 осіб<sup>24</sup>.

Згідно з Донесенням окружних управлінь про кількість існуючих синагог та жидівських будинків молитви в їх округа за 1826 рік, 1751 року у Підкамені була збудована мурована синагога; в документі відзначено, що 1809 року її реставрували<sup>25</sup>. Та синагога постала в юдейській дільниці, що розташовувалася за західним приринковим кварталом. Там, посеред площі, в оточенні хаотичної дерев'яної забудови, поруч з синагогою, званою великою, стояла юдейська школа, звана Бейт Мідраш, що призначалася для самостійного вивчення Святого Письма, з бібліотекою та молитовним залом, через що називали її Малою синагогою. В дільниці мусіла бути юдейська ритуальна лазня з миквою (басейном для омовіння). В кожній юдейській громаді була початкова школа для хлопчиків, звана хедер, який був при синагозі.

---

<sup>22</sup> Sadok Barącz, Dzieje klasztoru WW. OO.Dominikanów w Podkamieniu, Tarnopol, 1870. URL: <https://polona.pl/item-view/0b9e6e6d-f4b4-4f21-b16a-bb3effec5670?page=3>

<sup>23</sup> Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Т. III. – Warszawa, 1883. – S.402. URL: [http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik\\_geograficzny/Tom\\_VIII/402](http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VIII/402); Возняк Т. Підкамень// Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С.346-347. URL:[https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys\\_Ji/N48\\_Hebreyskyu\\_use-svit\\_Halychyny.pdf?/](https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use-svit_Halychyny.pdf?/) (дата звернення: 19.04.2023); Єврейська енциклопедія.

<https://www.rujen.ru/index.php/%D0%9F%D0%9E%D0%94%D0%9A%D0%90%D0%9C%D0%95%D0%9D%D0%AC/> (дата звернення: 10.04.2023).

<sup>24</sup> Bostel F. Żydzi ziemi lwowskiej i powiatu Żydaczowskiego w 1765 r. // Archiwum Komisji historyi. – Kraków, 1891. – S. 16. URL: <https://polona.pl/item-view/d3e2c5e3-befd-4fc5-be4c-a0a48a7e98a9?page=23/> (дата звернення: 19.04.2023).

<sup>25</sup>Центральний Державний Історичний архів України у Львові, ф. 146 Галицьке намісництво, опис 85, Справи 2365, арк. 153 (1826).

Окописько було закладене на захід від міста, за міськими укріпленнями. Муровані синагога і школа показані на кадастральній карті Підкаменя за 1844 рік<sup>26</sup>.



**Колишня синагога у Підкамені (сучасний вигляд будівлі), 2020 р.<sup>27</sup>**

1866 року Казимир Мікульський відзначив, що «містечко Підкамінь мале, неохайне, більшою мірою, заселене юдеями, піддалося б цілковитому забуттю, якби над ним на горі не підносилися на декілька миль видимі мури святині».

Як відзначено у Географічному словнику за 1887 рік, у той час в гміні було 563 доми, 16 на території двору; мешканців 3199, 113 на території двору (968 римо-католиків, 799 греко-католиків, 1545 юдеїв; 1519 поляків, 808 русинів, 1001 німців, 5 інших нар).

На початку 1800-х рабином Підкаменя був *раббі Цві Яков Гальберштам (Rabbi Zvi Yakov Halbershtam)*, син *раббі Нафталі Гірца (Rabbi Naftali Hirtz)* з Дубно. Перед I Світовою війною рабином Підкаменя був *раббі Натансон (Rabbi Nathanson)*. У 1906 р. була заснована перша сіоністська організація "Agawas Sijon".

<sup>26</sup> ЦДІАУЛ, ф. 186, оп. 6, спр. 912 Кадастрова карта Підкаменя 1844 р

<sup>27</sup> URL: [https://risu.ua/misto-pid-kaменem\\_n112869//](https://risu.ua/misto-pid-kaменem_n112869//) (дата звернення: 18.04.2023).



Підкамінь, 1892 р.<sup>28</sup>

Під час I Світової війни Підкамінь часто руйнували (у 1916 та 1920 рр.) Багато мешканців, особливо євреїв, утекли до Австрії та Угорщини. А 1920 р. багато з них емігрувало до *Пітсбурга (Пенсільванія, США)*. Воєнне лихоліття не минуло безслідно, і по війні, у 1921 р., вже у міжвоєнній Польщі у Підкамені тільки 822 євреї. І тільки у 1939 р. їх знову близько 1000. В січні 1942 р. – 927 євреїв.

В Підкамені народився найвідоміших бродерзінгер<sup>29</sup> Берл Маргуліс<sup>30</sup> – більш відомий як Берл Бродер (1815-1868). Вважається, що багато його пісень були імпровізовані на місці; лише тридцять відомі у письмовій формі. Його перша книга віршів була опублікована в 1860 р. Він склав величезну кількість пісень та куплетів, які ніколи не публікувалися, і кидав виклик своїм партнерам та конкурентам на римовані дуелі, і сам зазвичай ставав переможцем.

Деякі оригінальні пісні Берла Бродера, разом з роботами його сина і онука, які продовжували традиції світського ідишського письма, можна знайти у книзі його онука Берра Маргуліса.

<sup>28</sup> URL: <https://kresy.org.pl/8069119,foto.html//> (дата звернення: 19.04.2023).

<sup>29</sup>Артисти *Broderzinger* або Бродерзінгери походять з Бродів, що в Україні. Це єврейські мандрівні артисти в австрійській частині Галичини, Румунії та Росії, що являли собою групи професійних або півпрофесійних авторів і виконавців, які ще на початку XIX виконували короткі одноактні вистави за допомогою комічних переодягань, музикування і танців. Вони часто були *бадхонімами* (артисти на єврейських весіллях) і мешореримами (співаками в хорах канторів). Вони були одними з перших, хто публічно виконував ідишомовні пісні за межами свята Пурим і весільних вечірок, і були предтечами ідишистського театру. Вони розігрували мініатюрні сцени і розважали клієнтів у тавернах, винних погребах і рестораних садах.

<sup>30</sup>Błaszczuk L.T., *Żydzi w kulturze muzycznej działający na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2014. URL: <https://docplayer.pl/24819973-Zydzi-w-kulturze-muzycznej-ziem-polskich.html//> (дата звернення: 19.04.2023).

До II світової війни в Підкамені діяв місцевий аматорський театр під орудою Л.Троцького (іншого).

### Цвинтар<sup>31</sup>

До Другої світової війни в Підкамені існувала Єврейська громада, синагога і відповідно цвинтар. Зараз в приміщенні колишньої синагоги



функціонує лісгосп. Цвинтар був остаточно знищений в 50-ті роки ХХ ст. В той час будували ферми і гостинець і плити з цвинтаря розвозили по колгоспах. Кажуть, що мацевами мощена також центральна дорога. За словами місцевих жителів була знайдена одна мацева на присадибній ділянці одного з мешканців під час ремонту господарських приміщень. Вціліла мацева є в доброму технічному стані. Камінь міцний, не кришиться і не осипається. Кажуть, що довгі роки мацева пролежала в землі чи на землі. Дуже добре зберігся рельєф з дуже майстерно виконаною різьбою. Сьогодні мацева витягнена з землі і стоїть під відкритим небом і це є велике випробування для каменю. Справа в тому, що після довгих років стабільної ситуації камінь опинився в

ситуації непередбачуваної і різкої зміни температурного і вологісного режиму – як то дощ, сніг, мороз, сонце, вітер, тощо. На відкритому повітрі камінь також наражається на всі можливі біопшкодження – як то мох, грибки, діяльність тварин, тощо. Дуже добрим розв'язанням було би перемістити цю дивом вцілілу мацеву в музей.

<sup>31</sup>Олена Стасюк Реставраційний наратив історичних цвинтарів Підкаменя //Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях». Збірник 1. (Матеріали першої міжнародної науково-красназничої конференції, присвяченої 150-ти річчю від появи праці Садока Баронча «Історія монастиря отців Домініканців в Підкамені»). – Підкамінь, Львів: Видавництво Левада, 2020. – С. 127. – 250 с. URL:file:///C:/Users/Larisa/Desktop/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%20%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8/%D0%9F%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8C1.pdf



**Рештки мацеви на єврейському цвинтарі<sup>32</sup>**

### **Голокост<sup>33</sup>**

Масові розстріли: 13 липня 1941 р. (36 осіб); 31 липня 1943 року в лісі біля села Малинище (кілька кілометрів на південний схід від Підкаменя) було розстріляно 30 євреїв.

Операція «Рейнхардт»<sup>34</sup>

31 серпня 1942 року група євреїв з Підкаменя приєдналася до транспорту, в якому євреїв із Золочева, Олеська та Сасова відправили до табору смерті в Белжець. Загалом у транспорті було близько 2800 осіб, у тому числі близько 300 із Сасова та Підкаменя.

19 вересня ще одну групу євреїв з Підкаменя відправили до табору смерті в Белжець разом з євреями з Бродів (загальна кількість – 2800; швидше за все приїхали з Бродів).



<sup>32</sup> URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/pidkamin-jewish-cemetery/> (дата звернення: 22.05.2023).

<sup>33</sup> Круглов А. Хроника Холокоста в Украине.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. — 208 с.

<sup>34</sup> Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. *Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt*) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгард» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Трєблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).



Розділ, 1938 р.<sup>36</sup>

Поле «Розділ», що належало королівським селам Крупське та Березина, згадане в королівській грамоті Владислава II від 5 червня 1462. Саме слово «розділ» слід ототожнювати з поняттям «межа». Роздільне поле було межовим між двома селами, розділювало їх.

У 1569 Микола Чернійовський отримав привілей на право заснування міста Розділ «на сирому ґрунті», тобто на необжитому місці, і про це є згадки в акті люстрації королівщин 1570 року.

У податковому реєстрі 1578 року зазначено, що в Роздолі було 6 пекарів, два ткачі, два ковалі. Міського податку на будинки місто платило 6 золотих. За весь рік місто платило податків на 25,5 золотих.

5 січня 1745 своїм привілеєм король Август III надав містечку магдебурзьке право та герб: у щиті срібна підкова, в якій унизу лапчастий хрест, і увінчана таким самим хрестом без одного рамена (родовий герб тогочасних власників містечка Жевуських).

<sup>35</sup>Rozdół // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1888. – Т. IX. – S. 829. (пол.) – S. 829-830. URL: [http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik\\_geograficzny/Tom\\_IX/829](http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/829); Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, ss. 419-420.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1100–1101.; Дмитрук В.І. РОЗДІЛ [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=Rozdil\\_smt](http://www.history.org.ua/?termin=Rozdil_smt) (дата звернення 09.05.2023).; Леонтій Войтович Етюди з історії "Української Швейцарії" на Дністрі. Розділ. URL: <https://mykolaiv.info/statti-ta-naukovi-pratsi/etyudi-z-istoriyi-ukrayinskoyi-shveytsariyi-na-dnistri-rozdil.html>

<sup>36</sup> URL: <https://kresy.org.pl/8832573,foto.html?idEntity=8787530//> (дата звернення: 01.05.2023).

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) місто ввійшло до складу Західноукраїнської Народної Республіки. 18 травня 1919 р. зайнятий польськими військами. 1919-1939 рр. належав Польщі. У вересні 1939 р. зайнятий Червоною армією. Від 1939 р. – у складі УРСР. 1940 р. отримав статус селища міського типу. Наприкінці червня 1941 р. захоплений Вермахтом, включений до складу Генеральної губернії. У липні 1944 р. здобутий військами Першого Українського фронту.

З 12 червня 2020 р. після об'єднання міських та селищних рад області, входить до складу Новороздільської ОТГ.



**Розділ, палац Жевуських-Лянцкоронських. 1925 р.<sup>37</sup>**



**Торговиця в Роздолі, 1930 р.<sup>38</sup>**

<sup>37</sup> Близько 1740 року коштом дідача Міхала Юзефа Жевуського у Роздолі збудували мурований палац, який він назвав Франкопіль на честь своєї другої дружини Францішки з Цетнерів. Фундатор для його оздоблення запросив сницаря Яна «Гетнера», архітектора Бернарда Меретина, маляра Шимона Яремкевича. Біля палацу створено парк (див. Парк-пам'ятка «Санаторій Розділ»). У пізніші часи палац був перебудований у стилі історизму. URL: <https://kresy.org.pl/8787905,foto.html?idEntity=8787904//> (дата звернення: 09.05.2023).

<sup>38</sup>URL: <https://kresy.org.pl/8805558,foto.html?idEntity=8787530//> (дата звернення: 05.05.2023).

## Єврейська громада<sup>39</sup>

Перші згадки про євреїв у Роздолі походять з початку XVII ст. У 1880 році в місті проживало 2465 євреїв – найбільша кількість за всю історію міста, які становили близько 54 відсотків населення від всіх жителів (4542). Того ж року сталася велика пожежа в Роздолі. Руйнування, спричинені нею, стали прямим приводом для багатьох євреїв із Роздола до прийняття рішення емігрувати. Ця тенденція збереглася і після закінчення Першої світової війни. У 1921 році єврейське населення Роздолу зменшилося до 1725 осіб.

Євреї торгували на базарах не лише в місті, а й у всій його околиці. Зокрема, продавали декоративні намистини, які були частиною традиційного українського костюма.

На початку 20 століття хасидизм користувався все більшою популярністю, яка ще більше зросла в міжвоєнний період.

**Цвинтар** – це величезна територія, в основному позбавлена надгробків, яка простягається пагорбами вниз по ґрунтовій дорозі від покинутої синагоги. Вже у 2000-х роках територію цвинтаря огородили бетонно-рейковою огорожею, а входили через ворота із зірками Давида.

Великою зміною стало відновлення більшості вцілілих мацев – найстаріша з яких датується кінцем 17 століття – здійснене під егідою Фонду спадщини збереження єврейських кладовищ (Avoysenu) у 2014-2015 роках.

Згідно зі звітом NFPJS, близько 286 мацев було встановлено на бетонних фундаментах.



**Розділ, єврейський цвинтар. 2017 р.<sup>40</sup>**

<sup>39</sup>Rozdół // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1888. – T. IX. – S. 829. (пол.) – S. 829-830. URL: [http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik\\_geograficzny/Tom\\_IX/829](http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IX/829); Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, ss. 419-420.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1100-1101; Rozdół <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Rozdol/> (дата звернення: 09.05.2023).

<sup>40</sup>URL: <https://jewish-heritage-europe.eu/2017/08/04/ukraine-road-trip-re-erected-gravestones-in-rozdil/>



**Розділ, єврейський цвинтар. 2017 р.**



**Розділ, будівля синагоги. 2011 р.<sup>41</sup>**

### **Голокост**

У червні 1941 року німецька армія увійшла до Роздолу, а в січні наступного року в місті було створено гетто, де до кінця липня 1942 року було вбито близько 1500 євреїв.

4 і 5 вересня 1942 року близько 1000 євреїв, що залишилися були депортовані до табору смерті в Белжець.

---

<sup>41</sup>Фото Андрея Бондаренка URL: <https://andy-travel.com.ua/rozdil/> (дата звернення: 09.05.2023).



**Рудки, вулиця Львівська (нині площа Відродження). 1914 р.<sup>43</sup>**

Містечко Рудки розташоване при автомобільному і залізничному шляхах зі Львова до Чопа. Найвірогідніше, що назва населеного пункту пішла від червонуватої глини, яку називали «рудава» або «руда». До категорії міст було віднесено в 1939 р.

Довгий час на території Рудок існували хутори, які відносилися до села Бенькова Вишня (тепер село Вишня Городоцького району). Зручне розташування цих хуторів при шляху зі Львова до Самбора сприяли їх розвитку, спочатку вони перетворилися на село, а під 11 січня 1645 р. Рудки вперше згадані, як містечко.

В австрійські часи Рудки стають центром повіту. Протягом ХІХ-ХХ містечком, як і сусідньою Беньковою Вишнею володіли представники роду Фредро. Населення постійно зростало, за національним складом переважали поляки та євреї.

ХХ століття для Рудок було важким, насамперед в плані людських втрат.

Під час Другої світової війни тут проводилися об'єднанні збори юдератів (єврейських міських управ). Понад 800 євреїв було знищено в «таборі» смерті в Белжеці, частину розстріляли на місці.

У рудківській гімназії навчався Юліян Сас-Куїловський – майбутній єпископ Української греко-католицької церкви.

<sup>42</sup> Rudki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1888. Т. IX. — S. 915 – 919.  
URL: [http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik\\_geograficzny/Tom\\_IX/](http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/)

<sup>43</sup> URL: <https://kresy.org.pl/10104955,foto.html?idEntity=10104816//> (дата звернення: 20.05.2023).

Містечко Рудки – місце народження українського музеєзнавця та історика Івана Карпинця. З 1936 р. працював в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, а 1937 р. заснував Музей історико-воєнних пам'яток. До наукових зацікавлень Івана Карпинця належала промислова та військова історія Галичини.

Однією з найбільш відомих пам'яток архітектури містечка Рудки є костел Успіння Пречистої Діви Марії.

Заслуговує уваги той факт, що у крипті костелу міститься каплиця –



Костел Успіння Пречистої Діви Марії в Рудках.  
Фото Мар'яни Іванишин.

усипальниця родини Фредро. Зокрема, у ній похований Олександр Фредро (1793–1876), відомий польський комедіограф, дід Митрополита Української Греко-Католицької Церкви – Андрія Шептицького, а також інші члени його родини. У дзвіниці костелу в 2016 р. з нагоди 140-ої річниці від дня смерті драматурга відкрито музей Олександра Фредро.



Рудки, торгівля на ринку, 1910-1914.<sup>44</sup>

<sup>44</sup> URL: <https://kresy.org.pl/8225030,foto.html/> (дата звернення: 21.05.2023).

## Єврейська громада та Голокост<sup>45</sup>

Євреї оселилися в Рудках з початку XVIII ст. Під австрійським пануванням вони вели активну торгівлю лісом, худобою та алкоголем. Наприкінці 19 століття, з будівництвом залізничної колії, вони також стали підрядниками та постачальниками для будівельних компаній. Вони працювали м'ясниками, пекарями, кравцями, склярами та слюсарями. У 1880 році з 2582 жителів євреї становили 1352 особи, тобто близько 52 відсотків.

Після закінчення Першої світової війни, яка була пов'язана з переслідуваннями, втечею і загальними життєвими труднощами, в 1921 році кількість євреїв у Рудках становила 1824 осіб. Перепис 1931 року – 1962 осіб. У міжвоєнний період близько 50% єврейського населення займалося торгівлею, а близько 30% ремеслом.

12 вересня 1939 року німецькі війська увійшли в Рудки. Незабаром після



**Німецькі війська в Рудках, 1939 р.** Джерело:  
<https://kresy.org.pl/7846698,foto.html?idEntity=7841418>

Bitwa kresy.org.pl

прибуття вони спалили частину міста, залишивши багатьох євреїв без даху над головою. Вони також запровадили комендантську годину та поголили бороди рабинам. Ходили чутки про спланований погром німцями та українцями, але в місті з'явилася Червона армія і Рудки в одну ніч опинилися під радянською окупацією. Багато євреїв призвали до армії. Новий окупант заборонив торгівлю та будь-яку громадську діяльність, що зі зрозумілих причин торкнулося й єврейської громади.

У середині 1941 року в Рудках проживало близько 3000 євреїв, у тому числі біженці із західної та центральної

Польщі, які прибули восени 1939 року.

27 червня 1941 року німецькі війська увійшли в місто, а 1 серпня 1941 року місто перейшло під німецьку цивільну адміністрацію. У місті було створено німецьку жандармську поліцію та загін української поліції.

Перша ліквідаційна акція відбулася на початку липня 1941 року. Таємна поліція та СД, ймовірно зі Львова, заарештували 39 представників єврейської інтелігенції. Потім вивезли в ліс за 3 кілометри від міста і там розстріляли. Вони також спалили синагогу.

<sup>45</sup> Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 915.; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, ss. 746, 794, 823–824.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1104.; <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/1019-rudki/99-historia-spolecznosci/137961-historia-spolecznosci>

У липні 1941 року німці наказали заснувати в Рудках єврейську раду (юденрат). Євреям наказали носити білі пов'язки з блакитною зіркою Давида, поставили на облік, конфіскували майно та позбавили основних прав.

25 листопада 1942 року було видано наказ про створення гетто в Рудках, куди мали також поселити євреїв із довколишніх сіл: Купновичів, Родатичів, Гошан, Тулиголовів та Підзвіринечіва.

Водночас наприкінці листопада 1942 року в Рудках була проведена друга ліквідаційна акція – 821 єврея було депортовано до концтабору в Белжець.

Гетто в Рудках було остаточно створено 1 грудня 1942 року. Євреїв, що залишилися в Комарно, переселили туди. Загалом у гетто перебувало близько 2,5 тис. осіб, з яких до квітня 1943 року близько 500 померли від голоду та тифу. Євреїв, відправлених на роботу за межі гетто, вважали щасливчиками, оскільки вони могли отримати їжу.

9 квітня 1943 року таємна поліція і СД зі Львова за допомогою німецької жандармерії ліквідували гетто в Рудках. Близько 300 робітників було відправлено до трудового табору на вул. Янівську у Львові. Багатьом євреям вдалося втекти і сховатися у місцевих селян. Пережили Голокост лише 18 євреїв з Рудків.



**Синагога в Рудках, 1993 р.<sup>46</sup>**

<sup>46</sup> URL: [https://myshtetl.org/synagogues/syn\\_galicia1a.html//](https://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia1a.html//) (дата звернення: 09.05.2023).



## Судова Вишня<sup>47</sup>



Судова Вишня на початку ХХ століття<sup>48</sup>

Першу письмову згадку про Вишню (так місто називалося до 1545 року) знаходимо у Галицько-Волинському літописі у 1230 році.<sup>49</sup> У ній повідомляється про пересторогу тисяцького Дем'яна князеві Данилові Романовичу про змову проти нього місцевих бояр та плани убити його в місцевому замку.

У 1368 році місто отримало магдебурзьке право, разом з правом від короля на купівлю цієї землі польським шляхтичем Пйотрем Кміта (пол. Piotr Kmity), а в інших джерелах право на вїтівство отримав Йоан з Дембиці. У подальшому місто отримувало нові привілеї у 1537, 1545, 1553, 1576, 1578, 1639 та 1765 роках<sup>50</sup>.

На той час поселення було типовим середньовічним укріпленням: оточене ровом, валом і парканом, захищене також навколишніми ставками, річками та болотами. Місто мало три підйомні мости з 4 баштами. Остання з веж стояла ще у 1839 році.

Перша згадка про те, що Вишня стала місцем розгляду судових справ відноситься до 1393 року, коли руські бояри та урядовці розглядали справу

<sup>47</sup>Sądowa Wisznia //Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, vol. 10, eds. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warsaw, p. 361. URL: [http://dir.icm.edu.pl/Słownik\\_geograficzny/Tom\\_X/](http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/); The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, vol. II A, ed. Geoffrey P. Megargee, p. 785.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 1118.

<sup>48</sup>URL: <https://photo-lviv.in.ua/nide-takykh-dorih-nemaie-iak-v-liubkyh-okolytsiakh-sudovoi-vyshni-abo-tradytsiia-mistsevykh-shliakhiv-z-druhoi-polovyny-khikh-stolittia/> (дата звернення: 01.05.2023).

<sup>49</sup> Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://litopys.org.ua/litop/lit23.htm>

<sup>50</sup>URL: [https://pl.wikipedia.org/wiki/S%C4%85dowa\\_Wisznia/](https://pl.wikipedia.org/wiki/S%C4%85dowa_Wisznia/) (дата звернення: 05.05.2023).

власності на село Новоселиця у Теребовлянській волості<sup>51</sup>. У подальшому від від 1545 року тут почали відбуватися сесії шляхетського суду Перемиської землі, звідки виник прикметник «судова». Лише у 1741 році вперше у документах з'являється назва «Судова Вишня» (Sądowa Wisznia), щоб відрізнити її від інших подібних поселень: Бенькова Вишня біля Рудок, Годовишня біля Городка, Вишенька біля Крукеничів. Через це невірними є спроби пояснення походження назви міста від однойменної назви садового дерева чи тлумачення про те, що тут «судили і вішали» людей.



**Сім'я Марса гербу Нога – останні власники Судової Вишні<sup>52</sup>**

Свою теперішню назву містечко отримало після того, як від 1545 року тут почали відбуватися щорічні виїзні суди Перемиської землі. У Судовій Вишні збирався Генеральний Сеймик Руського воєводства, куди приїздила шляхта Львівської, Перемиської, Сяноцької, Жидачівської, а подекуди Галицької та Холмської земель вирішувати питання воєводства і обрати делегатів на коронний Сейм.

<sup>51</sup>Головацький Я. Памятники дипломатического и судебного-дѣлового языка русского въ древнемъ Галицко-Володимирскомъ княжествѣ и в смежныхъ русскихъ областяхъ, въ XIV и XV столѣтияхъ; 1867 г. Львовъ: Тип. Ставропиг. Инстит. — С. 13. URL: [https://archive.org/details/pamyatniki\\_diplomaticeskogo\\_i\\_sudbno-delovogo\\_yazyka\\_russkogo/page/12/mode/2up](https://archive.org/details/pamyatniki_diplomaticeskogo_i_sudbno-delovogo_yazyka_russkogo/page/12/mode/2up)

<sup>52</sup> URL: <https://forum.ioh.pl/viewtopic.php?t=22702> (дата звернення: 05.05.2023).

Про місцевий Сеймик пише Вінцент Поль у своїй поемі «Pamiętnik J.M. Benedykta Winnickiego», третя частина якої називається «Sejmik generał województwa Ruskiego. Odprawiony 1766 r. w Sądowej Wiszni»<sup>53</sup>.

У XVII-XVIII століттях Судова Вишня була одним з малярських центрів Руського воєводства, поруч з Самбором, Жовквою, Радружем. Тут сформувалося коло малярів, яких мистецтвознавці називають Судовишнянською іконописною школою. Її розквіт припадає на XVII століття. Серед найбільш відомих її представників Яцько з Вишні, Ілля Бродлакович, Йоаким Борисевич.

До першого поділу Речі Посполитої Судова Вишня була королівським вільним містом, де постійно резидував староста. Проте наступні півтора століття Судова Вишня перебувала у власності різних шляхетських родів.

З 1 листопада 1918 до травня 1919 р. Судова Вишня знаходиться у складі ЗУНР, а від травня 1919 до 15 травня 1923 р. – у підпорядкуванні тимчасової адміністрації Польщі, яка була ухвалена за підсумками Паризької мирної конференції 26 червня 1919 р.

Від 15 травня 1923 до 16 вересня 1939 р. місто входило до складу Львівського воєводства Другої Речі Посполитої.

У 1941-1944 роках – адміністративний центр крайкомісаріату Судова Вишня у складі Дистрикту Галичина Генерал-губернаторства.

24 липня 1944 р. Судова Вишня була окупована радянськими військами.

Протягом 1939-1941 та 1944-1959 років місто було центром Судово-Вишнянського району Дрогобицької області УРСР.

У 1959-2020 роках Судова Вишня входила до складу Мостиського району Львівської області спочатку УРСР, а від 1991 року – України.



**Судова Вишня в період німецької окупації<sup>54</sup>**

<sup>53</sup>Pamiętniki Imci Pana Benedykta Winnickiego : w 3 częściach. – 1926. URL: <https://polona.pl/item-view/b78926ef-5693-46d4-b1cf-37acc7748d47?page=11>

## Єврейська громада та Голокост<sup>55</sup>

Перші євреї з'явилися в Судовій Вишні (Судова Вишня) в середині XVI ст. Спочатку вони були залучені до управління заїжджими дворами та тавернами. У 1880 році в місті проживало 1100 євреїв, що становило бл. 28% всього населення. Наприкінці 19 століття їх кількість зросла до бл. 1300 – 30% населення. Однак у 1921 році єврейська громада скоротилася до 1039 осіб (24,7%), що було пов'язано як з військовими діями, так і з посиленою міграцією.



Печатка Рабина Лейби Бабада з Судової Вишні. Печатка Єврейської громади Судової Вишні в документі 1935 р. Печатки на документах місця Гені Меллер-Гольдман з Лондону, чий дід Яків Фрейліх був членом єврейської громади Судової Вишні.<sup>56</sup>

У другій половині XIX століття Судова Вишня була звичайним галицьким містом із телеграфом і поштою. Життя вирувало довкола ремісництва й торгівлі, почали з'являтися фабрики. Традиційними у житті міщан залишались ярмарки – у середу після нового року, у середу після Зелених свят, а також 26 липня та 29 вересня. Торгівля перебувала переважно у руках євреїв. Продажем дерева займався Мойсей Шторх, спеціями торгували Шімель Деген, Генрик Дейліх, Міхал Добжанський, Якуб Гутманн, а спеціями і винами – Фердинанд Куля. Торгівля збіжжям перебувала у руках Лемля Лібермана і Каселя Охренштейна; залізо продавав Давід Готлеб.<sup>57</sup>

<sup>54</sup>Okres okupacji niemieckiej-Sądowa Wisznia-z tyłu za czołgiem widać ogrodzenie PSO. URL: <https://forum.ioh.pl/viewtopic.php?t=22702>

<sup>55</sup> Sądowa Wisznia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 361. URL: [http://dir.icm.edu.pl/Sownik\\_geograficzny/Tom\\_X/](http://dir.icm.edu.pl/Sownik_geograficzny/Tom_X/) (дата звернення: 02.05.2023); The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 785. The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1118.; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/994-sadowa-wisznia/99-historia-spoleczności/137988-historia-spoleczności/> (дата звернення: 02.05.2023).; Мар'ян Хомяк Кава, мило і паркет. URL: <https://zbruc.eu/node/60677>

<sup>56</sup>Рабини і інші відомі люди єврейської громади м. Судова Вишня. URL: <http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/svjati-miscja-galychyny/starovynni-synagogy/rabyny-mistechka-sudova-vyshnja.html>

<sup>57</sup>Burger J. Galicyjska księga adresowa obejmująca adresy fabrykantów, przemysłowców, przedsiębiorstw górniczych, artystów, kupców i t. p. posiadających swe zakłady w Galicyi. Lwów, 1896. S. 272. URL: [https://bazybg.uek.krakow.pl/cyfrowa\\_pliki/czasopisma/6838/Djvu/6838.pdf](https://bazybg.uek.krakow.pl/cyfrowa_pliki/czasopisma/6838/Djvu/6838.pdf)

Статут єврейської громади у Судовій Вишні у 1898 році затвердив рабин Шмуель Бабад. У 1903 році на конференції рабинів Галичини у Судовій Вишні місцевий рабин Шалом Га Коген Йоллес був одним з десяти найвпливовіших делегатів. Серед настоятелів місцевої релігійної громади (кагалу) у кінці XIX-початку XX століття був Мойзеш (Мойсей) Сторч, а одними з останніх – Арон Мозес і Беш Вайденбаум.

Основну статтю доходів єврейського кагалу у Судовій Вишні складала прибутки з ритуального забою худоби (для приготування кошерного м'яса). 20 березня 1933 року мостиський староста Міхал Сенкевіч направив лист у воєводське управління щодо бюджету єврейської гміни Судової Вишні за 1932 р., а також новозатверджений проект бюджету на 1933 р. та скарги рабина Лейби Бабада. Прибутки єврейської громади у 1933 році становили 17 802 злотих. Основною статтею надходжень був ритуальний забій тварин, що приносив у рік 14 311 злотих. З забою худоби різного гатунку надходило 10 876 злотих (у 1932 році — 10 923), з дробу різного гатунку — 3 434 зл. Друга стаття доходів — лазня, з якої поступало 1880 злотих. Загалом видатки кагалу у 1933 році становили 17 735 злотих.



**Євреї у Судовій Вишні, 1932 р.<sup>58</sup>**

Сіоністський рух активно включився в місцеве життя в 1902 р. Проте місцеве населення залишалося під значним впливом консервативних кіл.

Перед початком Другої світової війни у Судовій Вишні мешкало близько 2 тисяч євреїв. Ймовірно, що до Другої світової війни більшість євреїв на чолі з рабином у Судовій Вишні були підпорядковані рабину Чорткова, на той час як меншість підпорядковувалась рабину у Белзі. Вони жили закритою громадою і

<sup>58</sup>Хом'як М. Єврейська гміна Судової Вишні: бюджети 1932–35. URL: <https://zbruc.eu/node/88152>

мали дві синагоги (велику і малу), школу, ритуальну лазню, цвинтар. Також вони володіли крамницями і перукарнею. З документів відомо, що у 1870—1876 роках учителем у єврейській школі при синагозі був Якуб Клюгер «Школьнік».

З тильної сторони ратуші, що добре видно з боку церкви Святої Трійці знаходиться прибудова, у якій перед Другою світовою війною розміщувалася велика синагога. Таке рішення зумовлено тим фактом, що згідно тодішніх правил євреї не мали права володіти землею, а тому святиня була побудована на землі міста. На території колишньої Сільгосптехніки, поруч з Папірнею та очисними спорудами знаходився єврейський цвинтар (кіркут), про що сьогодні нагадують лише поодинокі мацеві.

### Голокост

У 1942 році в Судовій Вишні було проведено три операції із знищення євреїв. Перша така «акція» відбулася 15 квітня 1942 р., коли бл. 450 євреїв



загнали до Янівського табору у Львові. Більшість людей, депортованих під час другої операції, також потрапили до Янівського табору, а інших відправили до табору смерті в Белжець.

На початку грудня 1942 року останніх євреїв, що залишилися в місті, переселили (разом із мешканцями Гусакова, Яніва, Краківця, Крукеничів та Мостиська до гетто у Яворові), яке було створене 10 листопада 1942 р.

Розташовувалося гетто у південній частині міста і було огорожене колючим дротом. Після операції депортації кількість в'язнів зросла до бл. 6000.

В'язні гетто були змушені переживати жахливі антисанітарні умови життя, що незабаром призвело до епідемії тифу, яка забрала життя 1500 осіб.

16 квітня 1943 р. гетто в Яворові було ліквідовано – понад 3500 євреїв було вбито на місці, бл. 2500 незабаром після цього, а інші були вбиті протягом наступних кількох днів. Тільки бл. 200 полонених залишилися живими. Наприкінці квітня 1943 року їх переселили до трудового табору по вулиці Янівській у Львові.